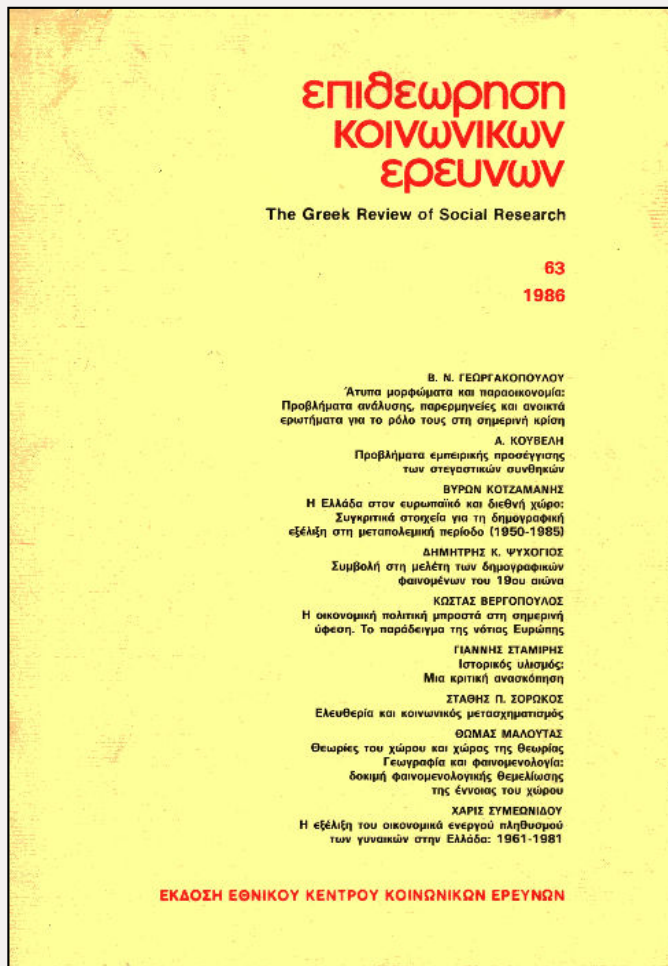


Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 63, 1986



Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα: 1961-1981

Συμεωνίδου Χάρης ΕΚΚΕ
<https://doi.org/10.12681/grsr.767>

Copyright © 1986 Χάρης Συμεωνίδου



To cite this article:

Συμεωνίδου, Χ. (1986). Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα: 1961-1981. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 63(63), 293-317. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.767>

Χάρης Συμεωνίδου*

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ: 1961-1981

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αποτελεί αξιοσημείωτο πραγματικά γεγονός ότι το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών στην Ελλάδα κατά την τελευταία εικοσαετία, 1961-1981, σύμφωνα με τα επίσημα στατιστικά στοιχεία μειώθηκε από 33,5% σε 22,7% (βλ. Πίνακα 1).

Ακόμη, σημαντικές διαφοροποιήσεις σημειώθηκαν και στη διάρθρωση

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Οικονομικά ενεργός πληθυσμός (000) και καθαρά ποσοστά
οικονομικής δραστηριότητας (%) κατά φύλο, για το σύνολο χώρας, 1928-1981

Χρόνος απογραφής	Σύνολο	%	Άνδρες	%	Γυναίκες	%
1928	2603,6	54,1	1927,4	81,6	676,2	27,6
1940	2995,0	52,0	2200,7	77,3	794,3	27,2
1951	3248,8*	53,0*	2243,8*	77,2	1005,2*	31,2*
1961	3638,6	54,0	2444,8	77,1	1193,8	33,5
1971	3494,7	49,5*	2329,6*	69,9*	1165,1*	31,3*
1981	3543,8	43,1	2584,6	64,7	959,2	22,7

(* Αναπροσαρμοσμένα στοιχεία)

Σημείωση: Τα καθαρά ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών έχουν προκύψει από τον τύπο: Συνολικό εργατικό δυναμικό (10 ετών και άνω)/ Συνολικός πληθυσμός γυναικών (10 ετών και άνω).

Πηγές: Δ. Φράγκος, Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1980, σελ. 40-41.

ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού - κατοικιών 1981.

* Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

της απασχόλησης. Αντίθετα, στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες το παραπάνω ποσοστό έχει σημαντικά αυξηθεί.¹

Ποιες είναι οι αιτίες για την «εξέλιξη» αυτή στην Ελλάδα;

Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται προσπάθεια διερεύνησης των αιτίων της εμφανιζόμενης χαμηλής συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, και εξετάζονται αναλυτικότερα, για την περίοδο 1961-1981 (αντίστοιχες απογραφές πληθυσμού) οι διαφοροποιήσεις και οι μεταβολές στα ποσοστά των οικονομικά ενεργών γυναικών, κατά ομάδες ηλικιών, περιοχές, κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, μεγάλες ομάδες επαγγελματών, θέση στο επάγγελμα, ενώ γίνεται αναφορά στο θέμα της ανεργίας και των αμοιβών απασχόλησης των γυναικών.

2. ΟΙ ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΠΡΙΝ ΤΟ 1961.

ΔΙΑΘΕΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΠΙΣΤΙΑ ΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Για να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι που στην εργασία αυτή χρησιμοποιούνται στοιχεία μόνο για το 1961 και 1981, γίνεται αναφορά στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία πριν το 1961.

Η πρώτη απογραφή πληθυσμού κατά την οποία συγκεντρώθηκαν στοιχεία για την απασχόληση με διάκριση κατά φύλο, ήταν η απογραφή του 1907.

Ωστόσο, τόσο η απογραφή αυτή, όσο και όλες όσες ακολούθησαν μέχρι το 1961 παρουσιάζουν προβλήματα συγκρισιμότητας των στοιχείων.

Τα προβλήματα αυτά είτε αναφέρονται στον τρόπο συλλογής των στοιχείων είτε σε διαφορές ως προς τον ορισμό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού είτε τέλος σε άλλες ειδικές ιστορικές ή κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που επηρέασαν κατά το διάστημα αυτό τη σύνθεση και δομή του πληθυσμού.

Συγκεκριμένα, για την περίοδο 1907-1928 επισημαίνονται τα εξής σχετικά προβλήματα:

1) Στις απογραφές πληθυσμού του 1907 και 1920 δεν συμπεριελήφθησαν στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό οι γυναίκες που εργάζονταν ως «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας».

2) Τα στοιχεία της απογραφής του 1928 θα πρέπει να εξετάζονται με επιφύλαξη ως προς τη συγκρισιμότητα με άλλες απογραφές, εφόσον οι 1,5 εκ. πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη χώρα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή του 1922 δεν ενσωματώθηκαν αμέσως στην αγορά εργασίας. Εξάλλου, στην απογραφή του 1928 ο ορισμός του οικονομικά ενεργού πληθυ-

1. O.E.C.D., *Labour Force Statistics, 1962-1982*, Παρίσι 1984.

σμού διαφέρει από τον ορισμό των επόμενων απογραφών.

3) Το έντονο ρεύμα εξωτερικής μετανάστευσης της περιόδου 1895-1923 επέδρασε σημαντικά στη δομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Για την περίοδο 1928 και εξής, επισημαίνονται τα παρακάτω:

1) Η απογραφή του 1940 παρουσιάζει ειδικά προβλήματα. Η επεξεργασία των στοιχείων για τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό δεν ολοκληρώθηκε και γενικά λίγα από τα στοιχεία της απογραφής δημοσιεύτηκαν, γιατί συνέπεσε με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, την εισβολή των Γερμανών και την Κατοχή.

Σχετικά με την επόμενη απογραφή του 1951 επισημαίνεται η υποεκτίμηση σε μεγάλο βαθμό των γυναικών που εργάζονται ως «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας». Αν και έχει γίνει «εξομάλυνση» των στοιχείων, που οδήγησε σε σημαντική αύξηση της κατηγορίας αυτής, ωστόσο η διαφορά ανάμεσα στα πραγματικά και προσαρμοσμένα στοιχεία είναι πολύ υψηλή² και είναι προτιμότερο να μη χρησιμοποιηθούν εδώ τα στοιχεία του 1951 για συγκρίσεις.

Η απογραφή του 1971 παρουσιάζει παρόμοιο πρόβλημα με αυτή του 1951 αν και σε μικρότερη έκταση² και γι' αυτό δεν θα γίνει αναφορά και στα στοιχεία της απογραφής αυτής.

Από τα παραπάνω λοιπόν φαίνεται ότι είναι προτιμότερο η ανάλυση να στηριχθεί στα στοιχεία των απογραφών 1961 και 1981.

3. ΤΟ ΧΑΜΗΛΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας συνήθως συσχετίζεται θετικά με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Παρατηρείται αύξηση στην προσφορά και ζήτηση εργατικού δυναμικού στον τομέα της βιομηχανίας και των υπηρεσιών, διεύρυνση των ευκαιριών για εκπαίδευση και μείωση της γεννητικότητας,³ παράγοντες που ευνοούν στο σύνολό τους τη γυναικεία απασχόληση.

Εντούτοις, στην Ελλάδα, παρά την (ιδιόρρυθμη) οικονομική ανάπτυξη που γνώρισε η χώρα κατά την εξεταζόμενη περίοδο, το ποσοστό οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών μειώθηκε αντί να αυξηθεί.

Πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί η μείωση αυτή;

2. Υπολογίζεται ότι το μεν 1951 δεν καταγράφηκαν 494.432 γυναίκες «συμβοηθούντα μέλη», το δε 1971 259.659. Βλ. Δ. Φράγκος, *Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1983, σελ. 36.

3. Colver Andrew και Langlois Eleanor, «The Female Labor Force in Metropolitan Areas. An International Comparison», *Economic Development and Cultural Change*, 1962: σελ. 367-85.

Πληθυσμιακή γήρανση

Από καθαρά δημογραφική άποψη θα πρέπει να εξεταστεί η δομή του πληθυσμού κατά μεγάλες ομάδες ηλικιών.

Συγκεκριμένα, η συνεχής μείωση της γεννητικότητας κατά τα τελευταία 50 χρόνια,⁴ σε συνδυασμό με την έντονη εξωτερική μετανάστευση ατόμων σε παραγωγική ηλικία⁵ και τις απώλειες σε πληθυσμό από τους πολέμους του 1912-22 και 1940-49, επηρέασαν αρνητικά τη δομή του πληθυσμού, οδηγώντας σε πληθυσμιακή γήρανση. Ο αυξανόμενος ρυθμός πληθυσμιακής γήρανσης κατά την περίοδο αυτή⁶ που θίγει ιδιαίτερα τις γυναίκες (πίνακας 2) και

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Διάρθρωση (%) του πληθυσμού κατά φύλο
και μεγάλες ομάδες ηλικιών, 1951-1981

	1928		1951		1961		1971		1981	
	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ
0-14	33	31	30	28	28	25	27	24	25	22
15-64	61	63	64	65	65	66	64	64	64	64
65 +	6	6	6	7	7	9	9	12	11	14
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1984.

— Wilensky Harold L., «Women's Work Economic Growth Ideology and Social Structure, *Industrial Relation*, 1967, σελ. 235-48.

— Oppenheimer Valerie K., «Demographic Influence on Female Employment and the Status of Women», *American Journal of Sociology*, 1978, σελ. 946-61.

— Semyonov, Moshe, «The Social Context of Women's Labor Force Participation: A Comparative Analysis», *American Journal of Sociology*, 1980, σελ. 534-550.

4. Το 1928 το ακαθάριστο ποσοστό γεννητικότητας ήταν 30,5‰, το 1951 ήταν 20,3‰ και το 1981, 14‰. ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς Πληθυσμού 1982, σελ. 41.

5. Στη δεκαετία του 1950 μετανάστευσαν στο εξωτερικό 239.234 άτομα, κατά την περίοδο 1961-70 830.424 άτομα, ενώ κατά την περίοδο 1970-76 άλλα 197.819 άτομα. ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς Πληθυσμού 1977, σελ. 49.

6. Βλ. και Ηρα Έμκε-Πουλοπούλου, «Δημογραφική γήρανση στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 49, 1983, σελ. 35-51· Ν. Πολύζος, *Δημογραφική πρόκληση*, Αθήνα 1981, σελ. 32-35· Γ. Παπαευαγγέλου - Κ. Τσίμπος, *Κοινωνικές και υγειονομικές επιπτώσεις από τις δημογραφικές εξελίξεις του ελληνικού πληθυσμού: 1960-2001*, Αθήνα 1983, σελ. 66, 67· Haris Symeonidou-Alatopoulou, «An account on factors affecting fertility in Greece, 1930-1975», *The Greek Review of Social Research*, 35, 1979, σελ. 90-110.

που ανακόπτεται κάπως το 1981 λόγω της παλιννόστησης,⁷ αντανakλά στη δομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και ιδιαίτερα στις νεότερες ομάδες ηλικιών.

Το «ειδικό βάρος» των νεοεισερχόμενων γενεών και των νεότερων ομάδων ηλικιών του παραγωγικού πληθυσμού μειώνεται αναλογικά και αυξάνεται αντίστοιχα το «ειδικό βάρος» των μεγαλύτερων ομάδων ηλικιών.⁸ Έτσι, ενώ μεν εμφανίζεται η αναλογία του οικονομικά ενεργού στο σύνολο του πληθυσμού σε παραγωγική ηλικία να μην έχει μεταβληθεί αισθητά, επιταχύνεται η γήρανση του παραγωγικού πληθυσμού, γεγονός που χρειάζεται ιδιαίτερη μελέτη.

Μεταξύ λοιπόν 1961-1981 λόγω της γήρανσης του πληθυσμού, η συμμετοχή στον ενεργό πληθυσμό ανά 1.000 άτομα παραγωγικών ηλικιών μειώθηκε από 610,8 το 1961 σε 577,1 το 1981.⁹ Η εξέλιξη αυτή είχε αναλογική επίδραση και στον γυναικείο παραγωγικό πληθυσμό.

Αστικοποίηση

Ένας άλλος βασικός δημογραφικός παράγοντας που επέδρασε άμεσα στην εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών είναι η έντονη αστικοποίηση που σημειώθηκε στη χώρα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο.¹⁰

Η αστικοποίηση είχε ως αποτέλεσμα η γυναίκα να απομακρυνθεί από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, όπου έστω και με απογραφικά σφάλματα υποεκτίμησης εμφανιζόταν ως εργαζόμενη.

Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το γεγονός ότι οι ρόλοι της γυναίκας ως εργαζόμενης και μητέρας θεωρούνται λιγότερο συμβατοί μέσα στις πόλεις σε σύγκριση με την ύπαιθρο¹¹ (π.χ. απόσταση τόπου εργασίας από τόπο κατοικίας, μη ύπαρξη βοήθειας από άλλα μέλη της οικογένειας στη φύλαξη των παιδιών), ιδιαίτερα όταν δεν υπάρχουν οι κατάλληλες κοινωνικές παροχές (π.χ. βρεφονηπιακοί σταθμοί), ερμηνεύουν σ' ένα βαθμό τη μείωση αυτή.

Συγκεκριμένα από τον Πίνακα 3, όπου παρουσιάζονται οι ειδικοί συντε-

7. Κατά την περίοδο 1968-76 παλιννόστησαν 224.952 άτομα. ΕΣΥΕ, *ό.π.*, σελ. 66.

8. Β. Μάος, «Οι οικονομικές επιπτώσεις της γήρανσης πληθυσμού παραγωγικών ηλικιών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 49, 1983, σελ. 3-34.

9. ΕΣΥΕ, *Απογραφή πληθυσμού-κατοικιών 1961*, τ. Ι, σελ. 20 και τ. ΙΙΙ, σελ. 108, και απογραφή πληθυσμού 1981 (αδημοσίευτα στοιχεία).

10. Το 1961 το 43,3% του πληθυσμού ήταν συγκεντρωμένο στις αστικές περιοχές, ενώ το 1981 το ποσοστό αυτό είχε φθάσει το 58,1%. ΕΣΥΕ, *Απογραφές πληθυσμού — κατοικιών 1961, 1981*.

11. Βλ. J.M. Stycos και R.H. Weller, 1967, «Female Working Roles and Fertility», *Demography* 1967, σελ. 210-217.

λεστές εργατικού δυναμικού¹² κατά φύλο και περιοχές, φαίνεται ότι η έντονη μείωση στα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών στις αγροτικές και ημιαστικές περιοχές (μείωση κατά 33%), δεν συνοδεύτηκε από αύξηση του ποσοστού στην Αθήνα και στις λοιπές αστικές περιοχές (αύξηση μόνο κατά 3%).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ειδικοί συντελεστές του γυναικείου εργατικού δυναμικού κατά φύλο και περιοχές, 1961-1981

ΠΕΡΙΟΧΕΣ	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
Περιφέρεια πρωτεύουσας	69,5	21,7	61,6	23,1
Λοιπές αστικές	65,5	21,0	66,0	22,5
Ημιαστικές	73,3	31,7	64,7	19,4
Αγροτικές	80,7	46,7	53,9	26,1
Σύνολο χώρας	73,8	33,5	64,7	22,7
Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμου – κατοικιών 1961-1981.				

Πέρα από τους δημογραφικούς, άλλοι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες επιδρούν στη μείωση των ποσοστών οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών:

Οικονομική ανάπτυξη

Η απρογραμμάτιστη οικονομική ανάπτυξη που γνώρισε η Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή¹³ είχε αρνητική επίδραση στη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

Έτσι, ενώ το τμήμα του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος που προέρχεται από τη γεωργία μειώθηκε από 26,3% το 1961 σε 17,7% το 1981 (τρέχουσες τιμές), οι μεταποιητικές βιομηχανίες αύξησαν τη συμμετοχή τους στο

12. Οι ειδικοί συντελεστές εργατικού δυναμικού υπολογίζονται με βάση τον τύπο

$$r = \frac{Pe}{Pt} \times 100,$$

όπου με Pe εκφράζεται ο αριθμός των ενεργών ατόμων σε κάθε ομάδα πληθυσμού και με Pt ο αντίστοιχος συνολικός πληθυσμός.

13. O.E.C.D., *Manpower Policy and Problems in Greece*, Παρίσι 1965, σελ. 9.

Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν μόνο από 13,8% το 1961 σε 19,4% το 1981¹⁴ και επομένως η ζήτηση για εργατικό δυναμικό γενικά δεν ήταν μεγάλη στη βιομηχανία, γεγονός που δεν βοήθησε στην αύξηση της γυναικείας απασχόλησης.¹⁵ Η Ελλάδα δεν γνώρισε όπως η Αγγλία του 18ου και 19ου αιώνα μια βιομηχανική επανάσταση που να απορροφήσει μεγάλη μάζα εργατικού δυναμικού. Αντίθετα υπήρξε πλεόνασμα εργατικού δυναμικού, γεγονός που πιστοποιείται και από τον όγκο της εξωτερικής μετανάστευσης κατά την αντίστοιχη περίοδο.

Επαγγελματικός προγραμματισμός

Ένας άλλος παράγοντας που προσδιορίζει την αγορά εργασίας στην Ελλάδα είναι η έλλειψη επαγγελματικού προγραμματισμού, που συμπεριλαμβάνει την τεχνική-επαγγελματική, ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση και επιμόρφωση. Η έλλειψη αυτή θίγει ιδιαίτερα τις γυναίκες¹⁶ και αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα για την αύξηση της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό.

Επίπεδο εκπαίδευσης

Από την άλλη πλευρά η αύξηση στα χρόνια σχολικής φοίτησης, που επηρέασε, όπως θα δούμε, και την κατά ομάδες ηλικιών σύνθεση του ενεργού πληθυσμού ανδρών και γυναικών, επιδρά και στο συνολικό του μέγεθος. Ωστόσο το γεγονός ότι η βελτίωση στο επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών είναι ταχύτερη σε σύγκριση με των ανδρών (Πίνακας 4), σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ανάμεσα στους απόφοιτους ανώτατων σχολών τα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό για τα δύο φύλα σχεδόν εξισώνονται (πίνακας 5), οδηγεί στην αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό.

14. Υπουργείο Συντονισμού, *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος*, αρ. 23, πίνακες 21, 34, και στοιχεία υπό έκδοση.

15. Ακόμη, όπως υποστηρίζει ο Σ. Χατζόγλου, η μετατόπιση των γυναικών από τον γεωργικό στον μεταποιητικό τομέα απασχόλησης προκαλεί βραχυχρόνια κάμψη στο ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο σύνολο του εργατικού δυναμικού, Χ. Χατζόγλου, «Οι συντελεστές συμμετοχής ομάδων ηλικιών του ελληνικού πληθυσμού εις τον σχηματισμόν του εργατικού δυναμικού», *Σπουδαί, ΙΣΤ'*, Ακαδ. Έτος 1965-66, σελ. 398.

16. Η συμμετοχή των γυναικών στην επαγγελματική εκπαίδευση είναι σαφώς μικρότερη σε σύγκριση με αυτή των ανδρών, ενώ παράλληλα οι γυναίκες συνωθούνται σε σχολές όπου τα επαγγέλματα είναι κορεσμένα, όπως π.χ. νομικοί, φιλόλογοι. ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού*, 1981. ΕΣΥΕ, *Στατιστική της εκπαίδευσης*, 1981.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού
κατά επίπεδο εκπαίδευσης και φύλο.
Σύνολο χώρας, απογραφές 1961-1981

Επίπεδο εκπαίδευσης	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
Απόφοιτοι ανωτάτων σχολών	3,4	1,9	7,2	8,4
Απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης	8,6	6,4	18,4	29,1
Απόφοιτοι δημοτικού	52,4	35,6	60,0	40,8
Δεν τελείωσαν το δημοτικό	35,3	55,7	14,2	21,4
Δεν δήλωσαν	0,3	0,4	0,2	
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού – κατοικιών 1961-81.				

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ποσοστιαία (%) συμμετοχή ανδρών και γυναικών
κατά επίπεδο εκπαίδευσης 1961-1981

Επίπεδο εκπαίδευσης	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
Απόφοιτοι ανώτερων— ανώτατων σχολών	85,9	79,3	80,5	76,7
Απόφοιτοι μέσης εκπαίδευσης	71,0	33,8	65,1	35,1
Απόφοιτοι δημοτικού	76,0	32,9	67,2	18,5
Δεν τελείωσαν το δημοτικό	70,5	33,3	63,8	16,4
Δεν δήλωσαν	52,1	27,6	10,3	8,0
Σύνολο	73,8	33,5	64,7	22,7
Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, Αθήνα 1984.				

Στατιστικά δεδομένα

Η εμφανιζόμενη χαμηλή συμμετοχή των γυναικών είναι μέχρι ένα ορισμένο σημείο και πρόβλημα τρόπου συλλογής των στατιστικών δεδομένων. Είναι γνωστό ότι ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός των γυναικών υποεκτιμάται. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, όπου εμφανίζεται το υψηλότερο ποσοστό «συμβοηθούτων και μη αμειβόμενων μελών οικογενείας», σε σύγκριση με όλες τις χώρες της Ευρώπης,¹⁷ είναι βέβαιο ότι συχνά δεν καταγράφεται κατά τις απογραφές πληθυσμού η απασχόληση των γυναικών (δεν δηλώνεται από το σύζυγο ή άλλο μέλος του νοικοκυριού ή και από την ίδια την γυναίκα που συχνά θεωρεί την απασχόλησή της αυτή ως προέκταση της δουλειάς του νοικοκυριού).

Παράλληλη οικονομία

Άλλος ερμηνευτικός παράγοντας για το εμφανιζόμενο χαμηλό ποσοστό απασχόλησης των γυναικών αλλά και των ανδρών στην Ελλάδα, θα πρέπει να είναι και η κοινωνική και οικονομική αδιαφάνεια των μορφών απασχόλησης και οικονομικής ενσωμάτωσης κοινωνικών φορέων που λειτουργούν έξω από την παγιωμένη αγορά εργασίας. Η τυπική οικονομική και επαγγελματική αυτονομία εντείνει την ασάφεια της έννοιας της απασχόλησης και πολλαπλασιάζει τις αντιστάσεις εναντίον οποιασδήποτε «δήλωσης» προς την κατεύθυνση αυτή.¹⁸ Σε αντίστοιχες αιτίες πρέπει να οφείλεται και το εμφανιζόμενο χαμηλό ποσοστό μερικής απασχόλησης στην Ελλάδα (1981: 2,1% στο σύνολο της απασχόλησης).¹⁹ Στις γυναίκες ωστόσο το αντίστοιχο ποσοστό είναι 4,3%.

Μέσα στο πλαίσιο της παραοικονομίας ανήκει και η εργασία στο σπίτι «με το κομμάτι», προσφερόμενη σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες, που συνδυάζουν έτσι τη φύλαξη των παιδιών με κάποιο οικονομικό όφελος, με κόστος τη μη ύπαρξη ασφαλιστικής κάλυψης και την εξαιρετικά χαμηλή αμοιβή. Η έκταση του τομέα αυτού απασχόλησης δεν είναι γνωστή και καμιά έρευνα δεν έχει, από όσο γνωρίζουμε, ασχοληθεί με τον εντοπισμό και τη μέτρησή του.

Διακρίσεις εις βάρος των γυναικών

Τέλος ο καταμερισμός της «κοινωνικής εργασίας» που ισχύει στην Ελλάδα, δεν έχει αφήσει πολλούς τομείς εργασίας «ανοιχτούς» για την απασχόληση

17. O.E.C.D., *Labour Statistics*, Παρίσι 1984.

18. Κ. Τσουκαλάς, «Η δομή της απασχόλησης και το μικρομεσαίο θαύμα», *Αντί*, 260, 1984, σελ. 21-23.

19. O.E.C.D., *ό.π.*

των γυναικών που εξακολουθούν να ανευρίσκονται στα λεγόμενα «γυναικεία επαγγέλματα». Αυτό οδηγεί στο να αντιμετωπίζουν οι γυναίκες δυσκολίες στην πρόσληψη, και όταν προσλαμβάνονται να μην προωθούνται στην επαγγελματική ιεραρχία.

Η αναφορά στους παραπάνω παράγοντες δίνει, πιστεύουμε, μια πρώτη εικόνα για την εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Η αναλυτικότερη εξέταση που ακολουθεί στόχο έχει να συμπληρώσει την εικόνα αυτή.

4. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΤΑ ΟΜΑΔΕΣ ΗΛΙΚΙΩΝ

Στην Ελλάδα δεν έχουν γίνει, από όσο γνωρίζουμε, εκτεταμένες εμπειρικές έρευνες που να εξετάζουν την ποιοτική πλευρά του θέματος και να επιτρέπουν τη διερεύνησή του²⁰ και επομένως η προσπάθεια ερμηνείας θα γίνει εδώ με βάση τα διαθέσιμα και μόνον στατιστικά στοιχεία.

Εξετάζοντας λοιπόν κατ' αρχήν τους ειδικούς συντελεστές εργατικού δυναμικού κατά ομάδες ηλικιών προκύπτουν ορισμένες πρώτες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις (βλ. Πίνακα 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

*Ειδικοί συντελεστές εργατικού δυναμικού
κατά φύλο και ομάδες ηλικιών, 1961-1981*

Ομάδες ηλικιών	Απογραφή			
	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
10-14	20,32	16,06	6,1	3,0
15-19	67,05	46,79	37,7	23,3
20-24	87,23	52,19	71,5	39,3
25-29	96,44	43,64	95,0	37,7
30-34	97,49	38,63	97,8	33,7
35-44	96,58	35,59	97,3	30,7
45-54	93,42	34,50	92,5	27,3
55-64	81,55	24,28	72,2	17,0
65 +	43,77	9,93	26,2	5,0
Σύνολο	77,10	33,51	64,70	22,73

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού – κατοικιών 1961, 1981.
ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1984.

20. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα οικονομομετρικής μελέτης της Ξ. Πετρινιώτη, οι πα-

Η υψηλότερη συχνότητα στη συμμετοχή των γυναικών παρατηρείται στην ομάδα ηλικίας 20-24 ετών,²¹ αν και τα ποσοστά μειώνονται κατά την εξεταζόμενη περίοδο (από 52,2% το 1961 σε 39,3% το 1981). Στη μείωση αυτή θα πρέπει να έχει παίξει βασικό ρόλο η αντίστοιχη μείωση στη μέση ηλικία γάμου των γυναικών.²² Ο γάμος και ιδιαίτερα η γέννηση του πρώτου παιδιού, αποτελούν σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα για τη συνέχιση της οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών. Αυτό επιβεβαιώνεται, από τα στοιχεία της απογραφής του 1971, που αν και δεν συμπεριελήφθησαν στην παρούσα ανάλυση, για λόγους που έχουν ήδη αναφερθεί, είναι η μόνη απογραφή κατά την οποία συγκεντρώθηκαν και στη συνέχεια παρουσιάστηκαν στοι-

ράγοντες που επηρεάζουν το γυναικείο εργατικό δυναμικό είναι κυρίως το επίπεδο των μισθών και η κατά κλάδο σύνθεση της οικονομίας κάθε νομού, το επίπεδο εκπαίδευσης των γυναικών, η ηλικία τους και η γεννητικότητα. Η στατιστική σημασία των παραγόντων αυτών διαφέρει ανάλογα με το ποσοστό αστικού πληθυσμού των περιοχών των νομών. Ξ. Πετρινιώτη-Κώνστα, *Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα 1961, 1971*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1981.

Σύμφωνα με υπολογισμούς του Δ. Φράγκου, η καθαρή επίδραση των δημογραφικών παραγόντων στην κατά ηλικία δομή των οικονομικά ενεργών γυναικών, κατά τη δεκαετία 1951-61, ανέρχεται σε 31%, ενώ η επίδραση των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων σε 69%. Στην επόμενη δεκαετία 1961-71, η επίδραση των κοινωνικοοικονομικών παραγόντων ανέρχεται σε 80%. Οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες επέδρασαν σημαντικά στη διαφοροποίηση των συντελεστών απασχόλησης κυρίως για τις νεαρές ηλικίες και λιγότερο για τις γυναίκες μέσης και τρίτης ηλικίας. Δ. Φράγκος, *ό.π.*, σελ. 79-84.

Τέλος, αυτή την εποχή διεξάγεται στο ΕΚΚΕ πανελλήνια έρευνα για τους «Προσδιοριστικούς παράγοντες της γονιμότητας», που τη διευθύνει η γράφουσα. Με προσωπικές συνεντεύξεις σε τυχαίο δείγμα 6.534 γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας έχουν συγκεντρωθεί στοιχεία που αφορούν, εκτός των άλλων, στο ιστορικό εργασίας και γονιμότητας των γυναικών, αναμένεται δε η έρευνα να δώσει απάντηση σε βασικά ερωτήματα, σχετικά με την αλληλεπίδραση του κύκλου οικογενειακής ζωής και απασχόλησης των γυναικών στην Ελλάδα.

Προς το παρόν η ανάλυση των στοιχείων τυχαίου δείγματος 15.860 γυναικών που συγκεντρώθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας έδειξε ότι:

α) Οι παντρεμένες γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας σε σχέση με τις ανύπαντρες.

β) Υπάρχει αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στον αριθμό των παιδιών και στα ποσοστά απασχόλησης, ιδιαίτερα για τις γυναίκες με δύο και περισσότερα παιδιά.

γ) Η ηλικία του μικρότερου παιδιού ασκεί επίσης σημαντική επίδραση· μέχρις ότου το μικρότερο παιδί φθάσει τριών ετών τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών, ιδιαίτερα από το δεύτερο παιδί, μειώνονται αισθητά. (Χ. Συμεωνίδου, «Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μια πρώτη προσέγγιση του θέματος για την Περιφέρεια Πρωτευούσης», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 61, 1986, σελ. 188-200.

21. Το ποσοστό οικονομικής δραστηριότητας για την Ελλάδα για την ομάδα 20-24 ετών είναι το χαμηλότερο σε σύγκριση με τις περισσότερες οικονομικά ανεπτυγμένες χώρες, όπου κυμαίνεται γύρω στο 60-70%. Ο.Ε.Κ.Δ., *Demographic Trends 1950-1990*, Παρίσι 1979, σελ. 30.

Αντίστοιχα, για τους άνδρες η υψηλότερη συχνότητα παρατηρείται στην ομάδα 30-34 ετών, λόγω της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας στις νεότερες ηλικίες.

22. 24,7 ετών το 1961 και 22,7 ετών το 1981. ΕΣΥΕ, *Στατιστική της φυσικής κίνησης του πληθυσμού της Ελλάδος 1961, 1981*.

χεία για τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό κατά οικογενειακή κατάσταση. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά το ποσοστό των οικονομικά ενεργών έγγαμων γυναικών ήταν 24,3%, ενώ των άγαμων ήταν 30,4%.²³ Η διαφοροποίηση αυτή είναι πολύ πιο έντονη στις αστικές περιοχές και ιδιαίτερα στην Περιφέρεια Πρωτευούσης, για λόγους που ήδη αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα (βλ. Πίνακα 7).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7
Ποσοστά (%) οικονομικής δραστηριότητας γυναικών 10 ετών
και άνω κατά οικογενειακή κατάσταση και περιοχές, 1971

Οικογενειακή κατάσταση	Περιφέρεια Πρωτευούσης	Λοιπές αστ. περιοχές	Ημιαστικές περιοχές	Αγροτικές περιοχές	Σύνολο χώρας
Άγαμες	4,1	27,1	25,6	30,8	30,4
Έγγαμες	14,5	14,2	22,3	39,3	24,3
Χήρες και διαζευγμένες	13,8	12,6	14,8	22,5	16,5
Δεν δήλωσαν	33,3	40,0	—	20,0	23,5
Σύνολο	20,3	17,8	22,3	34,8	24,9
Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα Απογραφής πληθυσμού – κατοικιών 1971, τ. ΙΙΙ.					

Εξετάζοντας στη συνέχεια τις δύο πρώτες ομάδες ηλικιών, 10-14²⁴ και 15-19 ετών, η διαχρονική μείωση στα ποσοστά για τα δύο φύλα και ιδιαίτερα για την πρώτη ομάδα ηλικιών, ερμηνεύεται από την αύξηση της υποχρεωτικής σχολικής φοίτησης και από τη γενικότερη βελτίωση του επιπέδου μόρφωσης του πληθυσμού, βελτίωση που, όπως αναφέρθηκε, υπήρξε ταχύτερη για τον γυναικείο σε σύγκριση με τον ανδρικό πληθυσμό.

Ακόμη, η γενική μείωση στη συμμετοχή των γυναικών ερμηνεύεται από τη μεταβολή στη διάρθρωση της απασχόλησης και τη μετακίνηση μεγάλου

23. Από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό των γυναικών το 54,5% είναι παντρεμένες, το 33,5% ανύπαντρες (1,2% είναι χήρες - διαζευγμένες), η διαφορά όμως αυτή οφείλεται στην αριθμητική υπεροχή των έγγαμων γυναικών. βλ. και Haris Symeonidou-Alatopoulou, «Female Labour Force Participation in Greece», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 38, 1980, σελ. 104-120.

24. Το εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα υπολογίζεται από την ΕΣΥΕ από την ηλικία των 10 ετών και άνω, ενώ για τις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες ως εργάσιμη ηλικία θεωρείται η ηλικία των 14 ετών και άνω και για τις ΗΠΑ η ηλικία των 16 ετών και άνω. Στην Ελλάδα υπάρχουν νόμοι που οροθετούν το ελάχιστο όριο ηλικίας εισόδου στο εργατικό δυναμικό στην εξαρτημένη εργασία μετά τη λήξη της υποχρεωτικής εννιάχρονης σχολικής φοίτησης. Ωστόσο οι νόμοι δεν ισχύουν για τις οικογενειακές επιχειρήσεις και για την «άτυπη μορφή εργασίας». Η Διεθνής Σύμβαση 138 που προβλέπει ως όριο ηλικίας για απασχόληση τα 15 χρόνια έχει ήδη επικυρωθεί από την Ελληνική Βουλή (βλ. και Μ. Cavouriaris, *La place des femmes dans l'emploi en Grèce*, Commission des Communautés Européennes, σελ. 1 (αδημοσίευτη έκθεση)).

τμήματος του εργατικού δυναμικού από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, όπου συνήθως απασχολούνται οι ηλικίες αυτές, ως «συμβοηθούμενα μέλη», στον δευτερογενή και τριτογενή τομέα (βλ. Πίνακες 8, 9).

Για τον ίδιο τελευταίο λόγο, μείωση εμφανίζεται και στα ποσοστά απασχόλησης για την ομάδα ηλικιών 55 ετών και άνω. Ανεξάρτητα από τον παράγοντα αυτό, εδώ πρόσθετο ρόλο πρέπει να έπαιξε και η γενική βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης του πληθυσμού, η μείωση της ηλικίας συνταξιοδότησης και η σταδιακή αύξηση των συντάξεων.

Σχετικά με τις ομάδες ηλικιών, 25-54 ετών, μπορεί να ειπωθεί γενικά ότι ενώ για τους άνδρες παρουσιάζεται σχετική σταθερότητα, στα ποσοστά για τις γυναίκες παρατηρείται συνεχής μείωση τόσο διαχρονικά όσο και στις επιμέρους ομάδες.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της εικοσαετίας που εξετάζεται, τα στατιστικά στοιχεία δεν δείχνουν ότι οι γυναίκες επανακάμπτουν στην αγορά εργασίας μετά από μια ορισμένη ηλικία που τα παιδιά έχουν μεγαλώσει, όπως συμβαίνει στις περισσότερες χώρες της Δυτικής Ευρώπης.²⁵

Η μη επανάκαμψη των γυναικών στο εργατικό δυναμικό θα πρέπει να συσχετίζεται με τη φύση της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα, αλλά και με τις κοινωνικές-συνθήκες και αντιλήψεις, που επιδρούν στη συμπεριφορά των γυναικών σχετικά με τους ρόλους της μητέρας και της εργαζόμενης.

5. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟΥΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ – ΜΕΓΑΛΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Κατά την εξεταζόμενη περίοδο, σημειώθηκαν, όπως ήδη αναφέρθηκε, σημαντικές μεταβολές στη διάρθρωση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών (Πίνακες 8, 9).

Η συμμετοχή των γυναικών στον πρωτογενή τομέα παραγωγής μειώθηκε κατά 33% και το δυναμικό αυτό μετατοπίστηκε σχεδόν εξ ολοκλήρου στον τριτογενή τομέα, όπου φαίνεται να απασχολείται το 45% των γυναικών.

Σχετικά με τον δευτερογενή τομέα, αποτελεί αξιοσημείωτο γεγονός, ότι παρά την τεχνολογική ανάπτυξη που γνώρισε η χώρα κατά την περίοδο αυτή, η αύξηση στα ποσοστά απασχόλησης ήταν χαμηλή και για τα δύο φύλα.

25. Bouillaguet-Bernard P., A. Gauvin και N. Prokovas, «Changes in Activity and Employment of Women in the European Community», Παρίσι, Centre National de la Recherche Scientifique, 1985, σελ. 23 (αδημοσίευτη εργασία).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Ποσοστά (%) παραγωγικού πληθυσμού κατά φύλο και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, 1961, 1981

Κατηγορίες επαγγελματιών	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
Γεωργία — κτηνοτροφία				
θήρα — αλιεία	48,2	65,5	27,3	32,2
Ορυχεία	0,8	0,1	0,8	0,11
Βιομηχανία — βιοτεχνία	13,6	13,0	19,1	19,5
Ηλεκτρισμός κ.λπ.	0,8	0,1	0,9	2,4
Οικοδομήσεις και δημόσια έργα	6,8	0,1	12,4	0,3
Εμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία	10,7	3,8	12,5	12,9
Μεταφορές, αποθηκεύσεις, επικοινωνίες	6,1	0,5	9,4	2,7
Τράπεζες, ασφάλειες, κ.λπ.				
Υπηρεσίες	8,7	11,4	12,4	24,4
Δεν δήλωσαν	2,7	4,7	1,9	2,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού — κατοικιών 1961, 1981.				

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού του συνόλου χώρας, κατά φύλο και βασικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας, 1961, 1981

Τομέας οικονομικής δραστηριότητας	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
Πρωτογενής	48,2	65,5	27,3	32,2
Δευτερογενής	22,0	13,3	33,2	20,4
Τριτογενής	27,1	16,5	37,6	44,7
Δεν δήλωσαν	2,7	4,7	1,9	2,7
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού — κατοικιών 1961, 1981.				

Αυτό μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν κυρίως έντασης κεφαλαίου και

δεν χρειάστηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, αυξημένη εισροή εργασίας στην παραγωγική διαδικασία. Αντίθετα, η γεωργία, με τον βραδύ ρυθμό εκσυγχρονισμού της, τον πολυτεμαχισμό των γεωργικών γαιών και τη διατήρηση της οικογένειας ως βασικής μονάδας παραγωγής, «απασχολούσε» ένα μεγάλο αριθμό γυναικών.²⁶

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Κατανομή των ανέργων κατά φύλο, απογραφές 1961, 1981

Απογραφή	Άντρες	Γυναίκες	Αναλογία (%) στον αντιστ. ενεργό πληθυσμό	
			Άντρες	Γυναίκες
1961	119,9	95,3	4,9	8,0
1971	67,0	34,7	2,9	3,0
1981	81,9	66,7	3,8	5,8

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών 1961, 1981.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11

Κατανομή των ανέργων κατά φύλο και ομάδες ηλικιών, 1961, 1981

Ομάδες ηλικιών	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
10 - 14	10,5	11,3	0,4	0,4
15 - 19	15,6	20,6	12,3	18,9
20 - 24	14,9	23,3	20,1	37,0
25 - 29	15,4	14,0	20,8	17,1
30 - 34	11,0	9,6		
35 - 44	12,5	10,3	25,0	17,3
45 - 54	12,0	8,1		
55 - 64	6,7	2,4	20,9	9,2
65+	1,4	0,4	0,5	0,1

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1961, 1971.
ΕΣΥΕ, Έρευνα εργατικού δυναμικού, 1981.

Αναλυτικότερα, εξετάζοντας τα στοιχεία κατά μεγάλες ομάδες επαγγελματιών κατά την εξεταζόμενη περίοδο (Πίνακες 12, 13) παρατηρούμε τα εξής:

26. Βλ. και Ξ. Πετρινιώτη-Κώνστα, *ό.π.*, σελ. 87-88.

Επιπλέον, η έντασης κεφαλαίου μορφή ανάπτυξης του δευτερογενούς μέα πρέπει να συνετέλεσε στη μετατόπιση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών από τον δευτερογενή στον τριτογενή τομέα παραγωγής. Η βελτίωση του επιπέδου μόρφωσης των γυναικών πρέπει επίσης να έπαιξε ρόλο στη διόγκωση του τομέα αυτού, εφόσον υπάρχει σταθερή προτίμηση των πτυχιούχων για τις υπηρεσίες.

Η απορρόφηση των γυναικών κυρίως στον τριτογενή τομέα παραγωγής, στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, λειτούργησε ώστε οι γυναίκες να υποστούν σε μικρότερο βαθμό τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, της τελευταίας δεκαετίας, που έθιξε κυρίως τον βιομηχανικό τομέα, και έτσι να εμφανίζεται το φαινόμενο της αύξησης της συμμετοχής τους στο εργατικό δυναμικό στις χώρες αυτές,²⁷ παρά τη γενική επιβράδυνση της οικονομίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12

*Κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού
κατά φύλο και μεγάλες ομάδες ατομικών επαγγεμάτων,
απογραφές 1961, 1981*

Ομάδες επαγγεμάτων	1961		1981	
	A	Γ	A	Γ
Επιστήμονες, ελεύθεροι επαγγελματίες, τεχνικοί, διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη	4,4	3,7	10,3	14,9
Υπάλληλοι γραφείου, έμποροι, πωλητές και απασχολούμενοι σε υπηρεσίες	18,6	13,2	23,8	34,4
Απασχολούμενοι στη γεωργία, ζωοκομία, δασοκομία, θήρα και αλιεία	48,0	65,5	27,4	32,3
Τεχνίτες και εργάτες (εκτός γεωργίας) και χειριστές μεταφορικών μέσων	26,6	13,1	37,5	17,1
Δεν δήλωσαν	2,4	4,5	1,0	1,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών, 1961, 1981.				

27. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες δεν έχουν θίγει από την οικονομική κρίση. Τα ποσοστά ανεργίας των γυναικών, πάντοτε υψηλότερα σε σχέση με τα αντίστοιχα των ανδρών, αυξήθηκαν ακόμη περισσότερο κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης. Για την Ελλάδα το 1981, τα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ (*Έρευνα εργατικού δυναμικού 1981*) δείχνουν 3,3% ανεργία για τους άνδρες και 5,7% για τις γυναίκες, ανεργία που θίγει κυρίως τους νέους (ομάδες ηλικιών 20-24 ετών για τις γυναίκες και 20-29 ετών για τους άνδρες), και που παρατηρείται εντονότερα στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και στις λοιπές αστικές περιοχές και για τα δύο φύλα (βλ. και Πίνακες 10 και 11).

ΠΙΝΑΚΑΣ 13
Κατανομή του εργατικού δυναμικού κατά φύλο, μεγάλες ομάδες ατομικών επαγγελμάτων και περιοχές (1981)

Ομάδες επαγγελμάτων	Περιοχές									
	Περιφέρεια Πρωτευούσης		Λοιπές αστικές		Ημιαστικές		Αγροτικές		Σύνολο	
	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ
Επιστήμονες, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.λπ. Διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη Υπάλληλοι γραφείου Εμπόροι και πωλητές Απασχολούμενοι στην παροχή υπηρεσιών Γεωργοί, κτηνοτρόφοι, δασοκόμοι, αλιείς κ.λπ. Τεχνίτες και εργάτες εκτός γεωργίας και χειριστές μεταφορικών μέσων Πρόσωπα που δεν μπορούν να καταταγούν	13,4 4,2 12,5 12,8 9,2 0,8 46,2 0,9	20,6 1,9 29,8 11,8 14,0 0,2 20,5 1,2	9,7 2,7 8,7 12,5 9,3 7,4 48,3 1,4	21,0 0,9 19,4 11,5 13,8 5,5 25,9 2,0	5,6 1,1 5,5 8,4 7,4 31,9 38,4 1,7	12,2 0,4 9,6 7,6 11,1 39,0 17,6 2,5	3,2 0,4 2,9 3,5 4,4 63,0 21,7 0,9	3,9 3,1 2,7 2,7 3,8 76,6 8,4 1,5	8,1 2,1 7,5 9,0 7,3 27,4 37,4 1,2	13,9 0,9 16,1 8,1 10,1 32,2 17,2 1,5
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού – κατοικιών, 1981.

α) Η κατηγορία των γυναικών επαγγελματιών (π.χ. «επιστήμονες, ελεύθεροι επαγγελματίες, τεχνικοί διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη»), αυξήθηκε σημαντικά, με αποτέλεσμα για την κατηγορία αυτή το ποσοστό των γυναικών να εμφανίζονται αναλογικά υψηλότερα σε σύγκριση με αυτά των ανδρών. Το γεγονός αυτό πρέπει να συνδέεται με την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών.

Εντούτοις, απομονώνοντας την κατηγορία «διευθύνοντες και ανώτερα διοικητικά στελέχη», βλέπουμε ότι το 1981 μόνο 0,9% από τις εργαζόμενες γυναίκες ανήκουν στην κατηγορία αυτή, ενώ το ποσοστό για τους άνδρες είναι υπερδιπλάσιο.

Εξετάζοντας στη συνέχεια τα στοιχεία κατά περιοχές παρατηρούμε ότι τα ποσοστά στην Αθήνα και στις λοιπές αστικές περιοχές είναι υψηλότερα, όπως αναμενόταν — σε σύγκριση με τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές.

β) Η κατανομή των γυναικών διαφέρει από την αντίστοιχη κατανομή των ανδρών και στις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες. Τα ποσοστά για τις γυναίκες «τεχνίτριες-εργάτριες εκτός γεωργίας και χειρίστριες μεταφορικών μέσων», παραμένουν χαμηλά,²⁸ ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τους άνδρες αυξάνονται σημαντικά. Αντίστοιχα η κατηγορία «υπάλληλοι γραφείου, έμποροι και πωλητές και απασχολούμενοι σε υπηρεσίες», αυξήθηκε με ρυθμό εντονότερο για τις γυναίκες.

γ) Σε συνδυασμό με τα παραπάνω μπορεί γενικά να ειπωθεί ότι οι γυναίκες που μετακινήθηκαν από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής απορροφήθηκαν κυρίως από τον τριτογενή τομέα — βασικά ως υπάλληλοι γραφείου και πωλήτριες, ενώ οι άντρες απορροφήθηκαν κυρίως από τον δευτερογενή τομέα ως «τεχνίτες, εργάτες και χειριστές μεταφορικών μέσων». Εντούτοις αν και αυτά ισχύουν για το σύνολο της χώρας, τις ημιαστικές και αγροτικές περιοχές, δεν φαίνεται να ισχύουν για την Περιφέρεια Πρωτευούσης και τις λοιπές αστικές περιοχές.

Στις αστικές περιοχές το 1/3 από τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό των γυναικών συγκεντρώνεται στον δευτερογενή τομέα, αν και τα ποσοστά μειώνονται μεταξύ 1961-1981.²⁹

28. 13-17% μεταξύ 1961-1981, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τους άνδρες έφθασαν από 26,6% σε 37,3%. Στην Ελλάδα ωστόσο παρατηρείται γενικά και για τα δύο φύλα πολύ μικρότερο ποσοστό βιομηχανικών εργατών σε σύγκριση με τις χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης, αλλά και σε σύγκριση με τις μεσογειακές χώρες. Έτσι ενώ το 1981 το ποσοστό των μισθωτών στον τομέα της μεταποίησης στην Ελλάδα ανέρχεται σε 28,5% (σε σύγκριση με το σύνολο των μισθωτών), στην Ιταλία ανέρχεται σε 31,9%, στην Ισπανία σε 32,9%, στην Πορτογαλία σε 33,9%, βλ. και Ο.Ε.Κ.Δ., *Labour Force Statistics 1970-1981*, Παρίσι 1984.

29. ΕΣΥΕ, *Απογραφές πληθυσμού 1961, 1981*.

Ακόμη οι γυναίκες συγκεντρώνονται σε κλάδους με συγκριτικά χαμηλή αύξηση στην απασχόληση και σε κλάδους που παρέμειναν «έντασης εργασίας», π.χ. «ενδύματα και υποδήματα», «μικρές ηλεκτρικές συσκευές», «διατροφή», ενώ αντίθετα κλάδοι στους οποίους σημειώθηκε αύξηση στην απασχόληση («ορυχεία», «φωτισμός και ύδρευση» και «οικοδομές»), δεν απασχολούν γυναίκες.³⁰

Τέλος, εξετάζοντας χωριστά την απασχόληση των γυναικών στον δημόσιο τομέα φαίνεται ότι συναντώνται και εδώ έντονες διαφοροποιήσεις σε σύγκριση με τους άνδρες. Οι γυναίκες συγκεντρώνονται στις κατώτερες βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας, αν και το επίπεδο εκπαίδευσής τους είναι γενικά υψηλότερο σε σύγκριση με αυτό των ανδρών.

Συγκεκριμένα, το 1980, το ποσοστό των γυναικών που ανήκε στον 6ο βαθμό και κάτω ήταν 78,7%, ενώ για τους άνδρες ήταν 56,8%. Αντίστροφα, τα ποσοστά για τον 3ο βαθμό και άνω ήταν 7,9% για τους άνδρες και 9,5% για τις γυναίκες.³¹

Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι 96,3% των γυναικών που εργάζονταν στο δημόσιο ήταν απόφοιτοι τουλάχιστον μέσης εκπαίδευσης, σε σύγκριση με 75,8% των ανδρών,³² οδηγεί στη σκέψη ότι θα πρέπει να υπάρχουν άμεσες και έμμεσες διακρίσεις σχετικά με την επαγγελματική εξέλιξη των γυναικών στο Δημόσιο.

Ωστόσο, σχετικά με τις προσλήψεις παρατηρείται αύξηση στα ποσοστά νεοεισερχόμενων γυναικών δημόσιων υπαλλήλων:³³ το 1972 το 27,7% από τους πολιτικούς δημόσιους υπαλλήλους ήταν γυναίκες, ενώ το 1980 το ποσοστό αυτό είχε φθάσει το 36,1%. Αντίστοιχα, στο θέμα των προσλήψεων το 1973, 36,9% από τις προσλήψεις στο Δημόσιο ήταν γυναίκες, ενώ το 1980 το ποσοστό είχε φθάσει το 48%.

Οι διαφοροποιήσεις που αναφέρθηκαν στο σημείο αυτό σε σχέση με τον κλάδο οικονομικής δραστηριότητας και το είδος απασχόλησης των γυναικών, θα πρέπει να έχουν άμεσο αντίκτυπο στη θέση στην εργασία τους και στο επίπεδο αμοιβής τους, παράγοντες που εξετάζονται στα αμέσως επόμενα.

30. Y. Kravaritou-Manitakis, *L'emploi des femmes en Grèce*, Commission des Communautés Européennes, 1982, σελ. 20, 21.

31. Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, *Δελτίο στατιστικών στοιχείων προσωπικού δημοσίων υπηρεσιών 1980*, Αθήνα 1981.

32. ό.π.

33. Γενική Διεύθυνση Δημόσιας Διοίκησης, Γραφείο Μελετών, *Αποτελέσματα απογραφής πολιτικών δημοσίων υπαλλήλων 1972*, Αθήνα 1981, και Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως, ΓΔΔΔ, Διεύθυνση Ερευνών και Μηχανογραφείας, *Δελτίο στατιστικών στοιχείων προσωπικού δημοσίων υπηρεσιών έτους 1980*, Αθήνα 1981.

6. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΚΑΤΑ ΘΕΣΗ ΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

Το εντυπωσιακότερο χαρακτηριστικό από την κατά θέση στο επάγγελμα κατανομή των οικονομικά ενεργών γυναικών είναι το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό της κατηγορίας «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας»: 30% το 1981 (Πίνακας 14).

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά φύλο
και θέση στο επάγγελμα 1961, 1981

Θέση στο επάγγελμα	1961		1981	
	Α	Γ	Α	Γ
Εργοδότες	4,2	1,2	3,7	1,0
Μισθωτοί	37,4	25,6	47,8	54,5
Ατομικώς εργαζόμενοι	41,5	12,1	41,8	12,7
Συμβοηθούντα μέλη οικογενείας	14,9	56,8	5,1	29,9
Δεν δήλωσαν	2,0	4,3	1,4	1,9
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού, 1961, 1981.				

Αν και η κατηγορία αυτή έχει σημαντικά μειωθεί (κατά 27% μεταξύ 1961-81), εξακολουθεί να παραμένει υψηλή, αποτελώντας, όπως αναφέρθηκε, μοναδικό φαινόμενο σε σύγκριση με όλες τις άλλες χώρες της Ευρώπης.

Η συντριπτική πλειοψηφία των γυναικών της κατηγορίας αυτής απασχολείται στη γεωργία, γεγονός που υπογραμμίζει τον οικογενειακό χαρακτήρα της γεωργίας στην Ελλάδα, αλλά ανευρίσκονται και σε άλλες επαγγελματικές κατηγορίες στον τριτογενή τομέα, ενώ στη βιομηχανία τα ποσοστά μειώνονται κατά πολύ.³⁴

Η απασχόληση των γυναικών στην κατηγορία των «μισθωτών» χρειάζεται επίσης ιδιαίτερη διερεύνηση. (Πίνακας 14) Αν και τα ποσοστά των μισθωτών στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού αυξήθηκαν σημαντικά και για τα δύο φύλα μεταξύ 1961-81, παραμένουν κατά πολύ χαμηλότερα, σε σύγκριση με όλες τις χώρες της Ευρώπης.³⁵

34. ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού 1961, 1981.

35. Το ποσοστό των μισθωτών στο σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ήταν της τάξης του 48,1% το 1981 για την Ελλάδα, ενώ στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης κυμαίνονταν γύρω στο 80-90%, Ο.Ε.Κ.Δ., ό.π.

Τέλος, η κατηγορία των αυτοαπασχολουμένων εξακολουθεί να καλύπτει σχεδόν το μισό εργατικό δυναμικό για τους άνδρες και το 13% για τις γυναίκες.

Ποιες είναι οι αιτίες για τη χαμηλή συμμετοχή των μισθωτών και την υψηλή αναλογία αυτοαπασχολουμένων στο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα;

Το ερώτημα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δεδομένου ότι ανάμεσα στα κριτήρια για το βαθμό οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας είναι και η υψηλή αναλογία ατόμων που παρέχουν εξαρτημένη εργασία από τη μια μεριά και η χαμηλή αναλογία «εργοδοτών» και «εργαζομένων» για δικό τους λογαριασμό από την άλλη.³⁶

Κατά τον Κ. Τσουκαλά, «τα αίτια δεν μπορεί να συνδέονται με την ειδική θέση της Ελλάδας στο παγκόσμιο σύστημα καταμερισμού της εργασίας και πιο συγκεκριμένα με το δίκτυο μετανάστευσης — παλιννόστησης που δημιούργησε τις αντικειμενικές και υποκειμενικές προϋποθέσεις για τη συνεχή εμφάνιση νέων προσωποπαγών μικρομεσαίων επιχειρήσεων που ενεργοποιούνται με την εισαγωγή άδηλων πόρων με τον τουρισμό και τη ναυτιλία».³⁷

Ειδικότερα για τις «ανεξάρτητες» δραστηριότητες των γυναικών σε σύγκριση με των ανδρών, διαπιστώνεται ο πιο «χαλαρός» χαρακτήρας των δραστηριοτήτων αυτών. Οι δραστηριότητες των γυναικών δεν διεξάγονται συχνά στο πλαίσιο μιας «στημένης» επιχείρησης.

Η ανεξάρτητη αυτή παραγωγή για πολλές γυναίκες μεταφράζεται σε δουλειά «με το κομμάτι» στο σπίτι, ώστε να έχουν τη δυνατότητα του συνδυασμού με την οικιακή εργασία.³⁸

Τέλος, εξετάζοντας τη «θέση στο επάγγελμα» κατά περιοχές (Πίνακας 15) παρατηρούμε ότι για την Περιφέρεια Πρωτευούσης, τα ποσοστά των γυναικών που απασχολούνται ως μισθωτοί είναι της τάξης του 78-82%, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ενώ τα ποσοστά των εργοδοτών παραμένουν εξαιρετικά χαμηλά (γύρω στο 2%). Ακόμη μικρή είναι η αύξηση για τις «εργαζόμενες για δικό τους λογαριασμό» (2%).

Ωστόσο στην περίπτωση αυτή εντυπωσιάζει το γεγονός της σχετικής αύξησης των γυναικών που απασχολούνται ως «συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενείας», κατά 2%, σε αντίθεση με τη μείωση στο ποσοστό για τις αγροτικές περιοχές (14%).

36. Σ. Χατζόγλου, *ό.π.*, σελ. 470.

37. Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*, σελ. 22.

38. Τ. Καβουνίδη, «Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση των γυναικών στη μεταποίηση στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, Περ. Β, χρ. 5ος, τεύχος 14, Μάιος 1982, σελ. 59-60.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15
Οικονομικά ενεργός πληθυσμός κατά φύλο, θέση στο επάγγελμα και περιοχές

	ΠΕΡΙΟΧΕΣ															
	1961								1981							
	Περιοχή Πρωτεύουσας		Λοιπές Αστικές		Ημιαστικές		Αγροτικές		Περιοχή Πρωτεύουσας		Λοιπές Αστικές		Ημιαστικές		Αγροτικές	
Θέση στο επάγγελμα	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ
Εργοδότες	7,4	2,2	6,7	2,0	3,5	1,4	1,8	0,6	5,6	1,6	5,4	1,5	2,5	0,6	1,2	0,2
Εργαζόμενοι για δικό τους λογαριασμό	18,6	8,7	30,8	14,4	47,4	15,2	55,1	11,9	24,3	10,3	32,6	11,7	48,9	14,9	61,6	15,1
Συμβολθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας	1,1	2,5	4,7	13,5	16,8	61,6	25,2	79,3	0,9	4,1	1,8	8,5	5,1	36,1	10,7	65,4
Μισθωτοί	69,9	77,6	54,9	60,0	30,5	17,6	16,5	6,4	67,4	81,8	59,0	76,2	41,6	45,9	25,1	18,0
Δεν δήλωσαν	3,0	9,0	2,9	10,1	1,8	4,2	1,4	1,8	1,8	2,2	1,2	2,1	1,8	2,5	1,4	1,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφές πληθυσμού, 1961, 1981.																

Η αύξηση αυτή θα πρέπει να συνδέεται άμεσα με την εσωτερική μετανάστευση του πληθυσμού προς την Περιφέρεια Πρωτευούσης, όπου και μεταφέρθηκε σ' ένα βαθμό ο τύπος της οικογενειακής επιχείρησης σε άλλη, αντί της γεωργικής μορφής.

Για τις «λοιπές αστικές περιοχές» οι τάσεις είναι παρόμοιες με την Περιφέρεια Πρωτευούσης.

7. ΜΙΣΘΟΙ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΕΣ

Τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία επιτρέπουν μόνον τη μελέτη των υπαλλήλων και εργατών της βιομηχανίας και των υπαλλήλων του λιανικού εμπορίου.

Έτσι για τους εργαζόμενους υπαλλήλους στη βιομηχανία (με αριθμό απασχολούμενων πάνω από 10) η αναλογία των μηνιαίων αποδοχών γυναικών - ανδρών ήταν το 1961 58% και το 1981 57%:³⁹ δηλαδή καμιά σχεδόν βελτίωση δεν σημειώθηκε ώστε να μικρύνει η διαφορά ανάμεσα στις γυναίκες και στους άνδρες. Για τους εργάτες και εργάτριες της βιομηχανίας η αναλογία των εβδομαδιαίων αποδοχών γυναικών - ανδρών έμεινε επίσης στάσιμη μεταξύ 1961 και 1981 στο 61% (Πίνακας 16). Συγκριτικά λοιπόν οι εργαζόμενες στη βιομηχανία ως εργάτριες είναι σε καλύτερη μοίρα από τις υπαλλήλους της βιομηχανίας, λόγω μάλλον των ισχυρότερων συλλογικών συμβάσεων των εργατών γενικά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 16

Μέσοι όροι μηνιαίων αποδοχών υπαλλήλων και εβδομαδιαίων αποδοχών εργατών σε βιομηχανικά-βιοτεχνικά καταστήματα με 10+ απασχολούμενους, 1961, 1981

	Υπάλληλοι		Εργάτες	
	1961	1981	1961	1981
Άνδρες	3.207	40.045	401	6.158
Γυναίκες	1.865	22.608	243	3.812
Γυναίκες/Άνδρες (%)	58,2	56,5	60,6	61,9
Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, 1963, 1982.				

39. Για τη δεκαετία 1970-81 η μέση αύξηση των μισθών στη βιομηχανία ήταν 17,3% για

Σχετικά με όσους εργάζονται στο λιανικό εμπόριο προκύπτει ότι το 1981 η αναλογία του μισθού των υπαλλήλων γυναικών ανέρχεται σε 69,6% του μισθού των ανδρών.⁴⁰

Τα πιο χαμηλά αμειβόμενα επαγγέλματα μέσα στη βιομηχανία είναι για μεν τους άνδρες τα σχετιζόμενα με τα προϊόντα κατανάλωσης και ελαφράς βιομηχανίας,⁴¹ για δε τις γυναίκες στους κλάδους «υφαντουργίας», «κατασκευής μικροσυσκευών», «ενδυμάτων και υποδημάτων», «ποτών και τροφίμων».⁴²

Σε τι βαθμό οι πιο πάνω διαφορές μπορεί να οφείλονται σε διάφορα επίπεδα εξειδίκευσης και παραγωγικότητας, όπως δέχεται η κλασική οικονομική θεωρία, και σε τι βαθμό σε λόγους διάκρισης φύλου είναι εξαιρετικά πολύπλοκο να απαντηθεί και δεν είναι δυνατό να εξεταστεί διεξοδικά μέσα από την εργασία αυτή. Ωστόσο μπορεί να ειπωθεί ότι η συγκέντρωση των γυναικών στις χαμηλότερες βαθμίδες της επαγγελματικής ιεραρχίας και η συγκριτικά με τους άνδρες μειωμένη αμοιβή από την εργασία τους, πρέπει να αποτελεί σε μεγάλο βαθμό συνάρτηση ιστορικών και κοινωνικών παραγόντων και όχι «μειωμένης παραγωγικότητας».⁴³

Συνοπτικά από τα παραπάνω μπορούν να αναφερθούν τα εξής:

Εξετάζοντας την εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών κατά την περίοδο 1961-81, περίοδο που επιλέχτηκε με κριτήριο την αξιοπιστία και τη συγκρισιμότητα των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων, τα εμφανιζόμενα χαμηλά ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών, θα πρέπει να εξετάζονται με επιφύλαξη.

Διάφοροι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες, όπως η πληθυσμιακή γήρανση, η έλλειψη επαγγελματικού προγραμματισμού, η αύξηση στα χρόνια σχολικής φοίτησης, η μειωμένη ζήτηση εργατικού δυναμικού, η ύπαρξη του κυκλώματος της παραοικονομίας με την αδήλωτη εργασία, ακόμη και η ανα-

τους άνδρες και 18,3% για τις γυναίκες. Ο υψηλότερος ρυθμός αύξησης για τις γυναίκες μπορεί να ερμηνευθεί από την ενίσχυση μετά το 1975 της αρχής της «ίσης αμοιβής για ίσης αξίας εργασία» (βλ. Υ. Κραβαρίτου-Manitakis, *ό.π.*, σελ. 53).

40. Το 1975 η αναλογία αυτή ήταν 72,9%, η δε μέση αύξηση μισθού μεταξύ 1975-81 ήταν 20,3% για τους άνδρες και 19,4% για τις γυναίκες (βλ. Υ. Κραβαρίτου, *ό.π.*, σελ. 56).

41. Για το 1970-81, 77% από το σύνολο των αμοιβών για τους άνδρες υπαλλήλους στη βιομηχανία αντιστοιχούν στα επαγγέλματα αυτά, ενώ για τις γυναίκες 87% από τις αμοιβές για το σύνολο κλάδων στη βιομηχανία αντιστοιχούν στους τρεις χαμηλότερους μισθούς των γυναικών σε σύγκριση με τους άνδρες (βλ. Υ. Κραβαρίτου-Manitakis, *ό.π.*, σελ. 59, 60).

42. Ε.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1982*.

43. Βλ. και C.N. Kanellopoulos «Male-Female Pay Differentials in Greece», *Greek Economic Review*, Αύγουστος 1982, σελ. 222-240.

κρίβεια των στοιχείων που συγκεντρώνονται, δημιουργούν δυσχέρεια στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την πραγματική εξέλιξη του εργατικού δυναμικού των γυναικών.

Η σημαντική μετατόπιση των οικονομικά ενεργών γυναικών από τον πρωτογενή τομέα παραγωγής, όπου βασικά εργάζονταν και ακόμα εργάζονται, σαν «συμβοηθούντα μέλη οικογένειας» χωρίς αμοιβή, στον δευτερογενή και κυρίως στον τριτογενή τομέα παραγωγής, όπου απασχολούνται σε αμειβόμενες θέσεις εργασίας, υποδηλώνει ότι η συμμετοχή των γυναικών στην αμειβόμενη απασχόληση έχει αυξηθεί.

Αντίστοιχα, οι μεταβολές που σημειώθηκαν στη διάρθρωση, του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών κατά θέση στο επάγγελμα και για τους τρεις τομείς απασχόλησης δείχνουν ότι η θέση της γυναίκας στο εργατικό δυναμικό δεν έχει ουσιαστικά βελτιωθεί.

Τέλος, οι μισθοί και αμοιβές των γυναικών εξακολουθούν να απέχουν πολύ από εκείνες των ανδρών, τόσο ανάμεσα στους υπαλλήλους όσο και ανάμεσα στους εργάτες και εργάτριες της βιομηχανίας, κυρίως για λόγους διάκρισης φύλου, ενώ στο Δημόσιο η διάκριση αυτή λειτουργεί έμμεσα με τη συγκέντρωση των γυναικών στις κατώτερες βαθμίδες, αν και το επίπεδο γενικής εκπαίδευσής τους είναι ανώτερο σε σύγκριση με τους άνδρες.